

Якубенко І. В.,*кандидат філологічних наук,**старший викладач кафедри загального мовознавства та іноземних мов
Національного університету «Полтавська політехніка імені Юрія Кондратюка»***Купар М. С.,***старший викладач кафедри загального мовознавства та іноземних мов
Національного університету «Полтавська політехніка імені Юрія Кондратюка»*

ЛІНГВОПРАГМАТИЧНИЙ АСПЕКТ ДОСЛІДЖЕННЯ МОДЕЛЕЙ АКТУАЛЬНОГО ЧЛЕНУВАННЯ РЕЧЕННЯ

Анотація. Стаття присвячена лінгвопрагматичній інтерпретації моделей актуального членування речення. Під актуальним членуванням речення у статті розуміється розмежування інформації в реченні (висловленні) на дві частини (тему та рему), що зумовлено комунікативним завданням, регульованим контекстом або конкретним моментом мовленнєвої взаємодії (В.Г. Адмоні, В.А. Белошапкова, А.П. Загнітко, Ф. Данеш, В. Матезіус, Я. Фірбас). Логіка побудови думки та її граматичне оформлення у межах речення пов'язані з актуальним членуванням речення. Актуальне членування речення відображає закони мови, які впродовж її розвитку виробили відносно усталені конструкції, що уживаються в конкретних сферах спілкування.

Оперування моделями актуального членування як тактико-операційними комунікативними засобами сприяє правильному оформленню думки, розподілу інформації повідомлення між темою та ремою відповідно до мети мовця. Процес членування речення на смислові частини відбиває рух думки від того, що є відомим учасникам взаємодії, до того, що є ще невідомим. Така структура думки відображена в побудові речення. Актуальне членування речення як метод лінгвістичного аналізу пов'язане з розкриттям логіки побудови думки та її граматичним оформленням у межах речення (висловлення). Водночас актуальне членування речення відображає закони мови, які впродовж її розвитку виробили відносно усталені конструкції, що уживаються в конкретних сферах спілкування. Саме на основі законів мови конструкції трансформувались у мовленнєві формули – так звані моделі-схеми, уживання яких здійснюється в типових ситуаціях спілкування, які, у свою чергу, відбивають типові (і одночасно відносні) зв'язки між конкретною моделлю і метою, намірами мовця, видом мовленнєвої дії, її ефективністю.

За умов правильного вибору елементів мови, їх розташування в реченні відповідно до правил граматики смислові складові речення відображають задумане. Лінгвістичні моделі-схеми сприяють цьому. Мовець за допомогою типових моделей-схем актуального членування розташовує у своєму повідомленні інформацію так, щоб вона доносила його думку, здійснювала вплив на співрозмовника, сприяла досягненню мети.

Ключові слова: лінгвопрагматика, актуальне членування, моделі, мовленнєва взаємодія.

Постановка проблеми. Одним із провідних напрямів дослідження у лінгвістиці є лінгвопрагматичний аспект

(В. Г. Адмоні, В. А. Белошапкова, А. П. Загнітко, Ф. Данеш, В. Матезіус, Я. Фірбас) [1, с. 2]. Мова досліджується в дії, описується характер мовленнєвої дії, встановлюється та інтерпретується мета та наміри мовця. Важливим є усвідомлення тактик і стратегій учасників спілкування. Мовець розташовує у своєму повідомленні (реченні) компоненти актуального (комунікативного) членування відповідно до мети висловлення, щоб співрозмовник міг його зрозуміти й іноді здійснити певну дію. Але такий розподіл здійснюється відповідно до граматичних правил мови [2]. Отже, важливим є питання взаємозв'язку між людиною і мовою, формою і значенням у площині структури, семантики і прагматики. Думка мовця, основні смислові компоненти повідомлення (тема та рема) розподіляються за відповідною схемою, утворюючи модель актуального членування речення. Дослідження таких моделей ґрунтується на здобутках структурно-семантичної та семантикопрагматичної парадигм у лінгвістиці. Розуміння мети, з якою використовується та чи інша модель актуального членування речення, допоможе покращити комунікацію. Використовуючи типові моделі-схеми актуального членування, мовець здатний так розташовувати у своєму повідомленні інформацію, щоб вона сприяла впливу на співрозмовника і досягненню мети.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких елементи мови вивчаються в аспекті лінгвопрагматики, дає змогу зробити висновок, що об'єктом дослідження в них є переважно одиниці лексичного рівня, тоді як реченням-моделям, як комунікативним тактико-операційним засобам, належної уваги не приділяється.

Мета статті полягає у визначенні ролі моделі актуального членування речення в організації прагматичного змісту речення.

Виклад основного матеріалу.

Сучасні тенденції розвитку лінгвістичних пошуків виявляють, що дослідження мови як знакової системи спрямовані останнім часом у комунікативно-прагматичне русло. Такий напрямок зумовлений сучасними потребами суспільства у сфері комунікації. Дослідження самої мови здійснюється все частіше за допомогою різних моделей. На певному етапі спілкування мовець завжди прагне підкреслити для себе або слухача найважливішу інформацію. Так, адресант розв'язує прагматичні завдання, пов'язані з ефективністю самого мовлення й досягненням мети. Адресантові необхідна певна мовна форма, яка завдяки своїй синтаксичній структурі привертала б

увагу слухача і сприяє прийому інформації в необхідному для мовця руслі. Така форма є реченням-моделлю можливого варіанту вираження іллокуції та мети висловлення. Проблема виникає, однак, у правильному виборі елементів мови, вмінні їх правильно (відповідно до правил граматики) розташувати в реченні, щоб смислові складові частини речення за законами логіки відбивали задумане. В. фон Гумбольдта зауважував, що граматична одиниця слугує засобом організації думки [3, с. 419]. Х. Штейнталь також уважав, що граматику потрібно розуміти як «форму подання думки» [4, с. 391]. Отже, граMATика мови є комплексом структурованих лінгвістичних одиниць [2, с. 93]. Наприклад, речень, які слугують моделлю вираження думки чи наміру мовця. Щоб зрозуміти відносини між комунікантами, необхідно досліджувати мовні одиниці. Вони використовуються як засоби вираження думки мовця й водночас слугують формою (силою) впливу висловлення на адресата. У такий спосіб одиниці мови, з одного боку, є складовими частинами мовної системи, а з іншого – способом оцінювання мовленнєвої дії [2, с. 94]. В аспекті прагматики можна надати інтерпретацію складових частин мовної системи. Певна система віддзеркалює притаманні їй відношення між знаком і тим прагматичним значенням, яке існує в межах окресленого рівня функціонування. Якщо ж розглядати певні моделі актуального членування речення, то виявляється, що для вираження одного прагматичного значення можуть бути застосовані декілька моделей актуального членування речення.

Лексична й граматична семантика беруть участь у формуванні прагматичного змісту речення. Також значну роль відіграють позамовні фактори, які пов'язані з мовленнєвою взаємодією. Якщо тему (предмет, Т) висловлення визначає лексика, то комунікативну мету (часто рему R) та змістові зв'язки між учасниками спілкування формують і виражають морфологічні, синтаксичні, інтонаційні й стилістичні засоби. Наприклад, слово, залежно від мовного та/або ситуативного контексту, змінюючи свою граматичну форму, змінює форму речення, до складу якого воно входить, і, відповідно, привносить у речення інший прагматичний зміст, надає йому іншу прагматичну силу і вплив [2, с. 95].

Прагматичний зміст речення ґрунтується на семантиці – на тому, що безпосередньо виражають лексичні та граматичні одиниці. В.В. Козловський пояснює, що семантика граматичної форми різниться від прагматики граматичної форми. Граматична одиниця (структура) залежно від мовного контексту й ситуації спілкування, не змінюючи свою форму, може виражати різне прагматичне значення і здійснювати різний прагматичний вплив [2, с. 95]. Так само, як і модель актуального членування речення, яка має відповідну структурно-семантичну схему, може застосовуватись для вираження певного прагматичного значення і з метою впливу на реципієнта.

Різні граматичні форми сприяють досягненню прагматичного впливу. Наприклад, пропозиція/запрошення може бути виражена структурою окличного/питального/розповідного речення. При цьому такі речення мають усталений конвенційний формат або усталені конвенційні форми у своєму складі [2, с. 96].

Суб'єктивна атмосфера створюється лексикою і граматичними фактами. Ця атмосфера оточує мовну комунікацію, зумовлює й визначає прагматичний вплив. Вона надає вислову ввічливий, поміркований, різкий, фамільярний, затишний,

холодний, переконливий, брутальний характер [2, с. 97]. Цей факт сприяє визначенню іллокутивного акту. У практичному плані знання про чинник співвіднесення моделі з тим чи тим типом іллокутивного акту дають мовцеві змогу швидко відшукати у процесі спілкування мовні одиниці з певними структурними елементами. В одних випадках таких одиниць (моделей) буде декілька [1, с. 130]. Зокрема, для вираження *здивування*: це можуть бути моделі із препозиційним головним реченням: [R1], (T-R); [T-R], (R); [T], (R); [T1-R2, R1], (T, R); [T-(R1), R]; [T-R1], (R); [T1-R1], (T-R); (R), [T]; (T), [R]; (T1-R2), [T, R1, R] та ін. Наприклад:

[R1], (T-R) *Im Bus treffe ich Mutter. Sie haben sie entlassen. Sie sitzt mit dem Rücken zu mir, über den Rädern. Die Haare kastanienbraun gefärbt. Ein Wunder, dass ich sie überhaupt erkennt habe. Vielleicht ist mir das Kleid aufgefallen* [5, с. 72].

[T], (R) *Ich verstehe nicht, wie dass alles kam* [6, с. 15].

[T-(R1), R] *Bei seinen Bewegungen, wie er das Gewicht von einem Bein auf das andere verlagert und seinen Kopf schnell vor- und zurückstoßt, denke ich sofort: ein Vogel* [6, с. 13].

[T-R1], (R) *Ich merke, so bemerkbar ist es, wie schwer die Worte herauskommen* [6, с. 21].

[T1-R1], (T-R) *Sie hatte noch nie gehört, dass einzelnes Tier sich so weit in die Berge hineinwagte* [7, с. 10].

(R), [T] *Fantastisch. Wie kommt es, dass nichts über diesen Ort bekannt ist* [7, с. 19].

(T), [R] *Obwohl die Sonne bereits so hoch stand, führte die Luft noch die Kälte der Nacht mit sich* [7, с. 9].

(T1-R2), [T, R1, R] *Wenn ich schwebe, höre ich sie, Kanäle* [5, с. 122].

В інших випадках моделей буде значно менше. Так, для вираження *обіцянки* можуть бути використані структури моделей [T-R], (R); [R-T1-R], (T-R); [R1, (T)-R]; [T, (T1) R]:

[T-R], (R) *Ich möchte ihnen etwas zeigen, dass die Fachwelt auf den Kopf stellen wird* [7, с. 46].

[R-T1-R], (T-R) *Beim nächsten Halt zeige ich dir meinen Atlas, damit du die Grenze siehst* [7, с. 225].

[T, (T1) R] *Von manchen Liedern, die ich klasse fand, zeigte ich ihr die Texte* [6, с. 59].

Для адекватного сприйняття, розуміння та вираження висловлення важлива інформація зі сфери взаємовідносин «мова – людська діяльність». Висловлення – це мовленнєвий акт, цілеспрямована мовленнєва дія, що здійснюється згідно з принципами і правилами мовленнєвої поведінки, прийнятими в даному суспільстві [1, с. 142].

Речення-висловлення, що належить до певних типів іллокутивних актів, реалізує себе в різних комунікативних моделях. Для їхньої ідентифікації необхідно розв'язати такі завдання: а) з'ясування типів іллокутивних актів, які можуть співвідноситися з моделями складнопідрядних речень із підрядним пост-, пре- та інтерпозицією; б) дослідження мети, з якою метою та в яких саме комунікативних ситуаціях використовуються структури зазначених моделей комунікативного членування.

Розподіляючи інформацію у висловленні за певною схемою, мовець здійснює вибір моделей актуального членування речення та відповідних засобів актуалізації інформації. На думку А.Є. Рогатюк, модель актуального членування є варіантом вираження певного іллокутивного акту, має іллокутивну спрямованість, яка вказує на намір здійснення мовленнєвого акту. При включенні речення в мовлення на його структурну

модель (синтагматичну організацію розгортання висловлення) накладається комунікативна перспектива [8, с. 110]. Одна і та ж модель актуального членування може виражати різні типи іллокутивного акту та неоднакову цільову спрямованість. Реакцією на той чи той іллокутивний акт є перлокутивний ефект, що реалізується тільки за умови наявності певних змін у стані слухача. Модель актуального членування [T-R], (R) може бути застосована для вираження таких іллокутивних актів, як *попередження* та *вказівка*. Наприклад:

Одна з головних героїнь роману «Der Vogel ist ein Rabe» Христина, злякавшись нападу її знайомого, попереджає іншого свого друга про можливу небезпеку.

Ich hatte sie noch nie so panisch erlebt. Und du, mach, dass du wegstommst von ihm. Ich bin grün und blau überall... Du sollst von ihm abhauen, weil er über mich hergefallen ist ... Er packte mich wieder am Handgelenk und schob mich aus der Wohnung [6, с. 94].

Це речення є реалізацією іллокутивного акту *попередження*. Такому розумінню сприяє контекст, а також використання у препозитивній частині форми модального дієслова другої особи однини теперішнього часу *sollst* самого підрядного речення причини, яке пояснює, чому саме Пауло слід триматися подалі від неспокійного (Йенса) [1, с. 141]. Аналізований іллокутивний акт можна вважати успішним, оскільки друг намагався в майбутньому триматися подалі від невірнорозваженого Йенса, хоч той все рівно схопив його: *Er packte mich wieder am Handgelenk...*

Наступний приклад демонструє іллокутивний акт *вказівка*:

Керівник експедиції в Африці Ханна знайшла старовинний артефакт. Дізнавшись про відкриття, в пустелю на допомогу вирушає нібито команда дослідників. Відчувши нещирість із боку «помічників», Ханна не поспішає до них назустріч і наказує своєму підлеглому Абду не допомагати віднайти місце розташування табору [1, с. 142].

Hanna kniff die Augen zusammen. Nur jemand wie sie, der seit vielen Jahren hier lebte, konnte das Risiko abschätzen, das vor dem unberechenbaren Wind ausging. Die Insassen hatten ein Riesenglück, dass er sich zurzeit ruhig verhielt. Verdammter Leichtsinn. Soll ich runter und ihnen helfen? – fragte Abdu. Nein. Sie sollen versuchen, allein klarzukommen. Abdu schüttelte den Kopf und blieb stehen [7, с. 25].

Зазначений іллокутивний акт сприймається як *вказівка* завдяки використанню у препозитивній частині модального дієслова *sollen*. Цей іллокутивний акт можна вважати успішним, бо Абду залишається на місці.

Така модель використовується і для вираження багатьох інших іллокутивних актів, сприяє реалізації різної цільової спрямованості.

У тактичному конкретному плані дослідження процесу комунікації передбачає: виявлення наміру, мотивів мовця, виявлення типу здійснюваної мовленнєвої діяльності, опису психологічного стану мовця, фіксованої реакції співрозмовника, яка підкреслює ступінь ефективності висловлення (перлокутивний ефект). Виявленням, характеристикою та дослідженням типу мовленнєвої діяльності, мовленнєвих тактик та взаємодії семантики і прагматики в різний час опікувалися і продовжують опікуватися у своїх нових наукових пошуках багато вчених [1, с. 142]. Такі об'єкти вивчення, як мовні одиниці у процесі комунікації, та прагнення їх вивчити пояснюють зв'язок теорії актуального членування та мовленнєвих актів.

Теорія мовленнєвих актів і теорія актуального членування речення пов'язані із семантикою, проте теорія актуального членування враховує значення речення, яке випливає з його лексико-граматичного складу, а в теорії мовленнєвих актів прагматичне значення речення часто не збігається з його реальним значенням. Отже, кінцева мета речення, його семантика розкривається на двох рівнях – на рівні актуального членування та на прагматичному.

Для успішної комунікації слід не тільки визначити важливу / неважливу інформацію, але й визначити характер дії, здійснюваної цим висловленням, уточнити, з якою метою мовець застосовує це речення.

Грамматичні одиниці мови (словоформи, граматикалізовані лексеми, усталені конструкції, які є також засобами актуального членування синтаксичної одиниці) у структурно-семантичних типах речень і в межах конкретних ситуацій взаємодії слугують засобами вираження інтенції мовця; у взаємодії з лексемами вони беруть участь в організації вигляду іллокутивного акту, слугують засобом впливу на адресата [2, с. 98].

В аспекті прагматики граматичні одиниці є способом оцінювання мовленнєвої дії, при цьому кожна окрема одиниця відбиває лише її властиві відношення між знаком і тим прагматичним значенням, який діє в межах окресленого рівня функціонування [2, с. 98].

Висновки. Між структурно-семантичними параметрами речення та набором його потенційних іллокутивних сил існує системний зв'язок, який виявляє себе в тому, що конкретному поєднанню структурно-семантичних параметрів відповідає конкретний набір іллокутивних сил. У статті підтверджується думка, що між тема-рематичною будовою речення та характером мовленнєвого акту, реалізованого на основі цього речення, існують певні відповідності. Цей взаємозв'язок можна охарактеризувати так: якщо характер мовленнєвого акту визначає тема-рематичну організацію речення, то комунікативна будова, наприклад, складнопідрядного речення обмежує можливості прагматичного вираження речення. Між моделями актуального членування речення та видом іллокутивного акту фіксуються певний зв'язок. Кожна модель має потенційну іллокутивну спрямованість. Одна модель може бути використана для вираження кількох іллокутивних актів. Для реалізації одного іллокутивного акту можливе використання декількох моделей. Проте прагматична поліфункціональність моделей актуального членування складнопідрядних речень не означає, що вони дублюють одна одну.

Література:

1. Якубенко І.В. Засоби актуального членування речення складнопідрядного речення в сучасній німецькій мові: семантико-прагматичний аспект : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.04. Херсон, 2018. 212 с.
2. Козловський В.В. Прагматика граматичної форми (на матеріалі сучасної німецької мови). *Мовні і концептуальні картини світу. Серія: Філологія* : зб. наук. пр. / ред. А.Д. Белова. Київ : Київський нац. ун-т імені Тараса Шевченка, 2015. Вип. 55, ч. 2. С. 93–98.
3. Полюжин М.М. Когнітивно-прагматичні механізми іллокутивних моделей мовлення. *Проблеми романо-германської філології*. Ужгород, 2002. С. 9–16.
4. Schippan Th. Subtext – Konnotationen – Präsuppositionen. Gedanken zu einem Aufsatz Elise Riesels. *Zeitschrift für Germanistik*. 1982. Т. 3. S. 332–337.

5. Mora T. *Seltsame Materie*. Reinbeck : Rowohlt Taschenbuch Verl., 2002. 249 s.
6. Lebert B. *Der Vogel ist ein Rabe*. Köln : Kiepenhuer & Witsch Verl., 2003. 127 s.
7. Thiemeier Th. *Medusa*. München : Knaur Taschenbuch Verl., 2005. 363 s.

Yakubenko I., Kupař M. The linguopragmatic aspect of the study of models of functional sentence perspective

Summary. The article has been devoted to the linguopragmatic interpretation of models of actual division sentence. In the work *the actual division of sentence* means dividing the information in the sentence (statement) into two parts (theme and rheme), owing to the communicative tasks, the controlled context or the concrete moment of speech interaction (V.G. Admoni, V.A. Beloshapkova, A.P. Zahnitko, F. Danes, V. Mathesius, J. Firbas). The logic of constructing an idea and its grammatical form within a sentence are related to the actual division of the sentence. At the same time, the actual division of sentence reflects the laws of the language, which during its development have produced relatively well-established constructions, used in concrete spheres of communication.

Operating the models of actual division as tactical and operational communicative means contributes to the correct presentation of the thought and the distribution of information between the theme and the rheme, respectively to the pur-

pose of the speaker. The process of dividing a sentence into semantic parts reflects the movement of thought from what is known to the participants of the interaction to what is still unknown. This structure of thought is reflected in the construction of the sentence. Actual division of sentence as a method of linguistic analysis is related to the disclosure of the logic of thinking and its grammatical form within the sentence (statement). At the same time, the actual division of sentence reflects the laws of the language, which during its development have produced relatively well-established constructions, used in concrete spheres of communication. It was on the basis of laws of the language that the constructions transformed into speech formulas – the so-called schematic models, the use of which is carried out in typical communication situations, which, in turn, reflect the typical (and simultaneously relative) connections between a particular model and purpose, the intentions of the speaker, the type of speech action and its effectiveness.

Under the conditions of the correct choice of elements of language, their location in the sentence in accordance with the rules of grammar, the semantic components of the sentence reflect the intended. Linguistic models-schemes contribute to this. The speaker, with the help of typical models-schemes of actual division, places information in his message so that it conveys his opinion, exerts influence on the interlocutor, and contributes to the achievement of the purpose.

Key words: linguopragmatics, actual division, models, speech interaction.